

DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2020.04.025>

УДК: 17.023.36: "652": 94 (38)

JEL: A12, N41, O52, P40

Віктор Тарасевич

АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ЕВОЛЮЦІЯ МІКЕН І РЕВОЛЮЦІЯ "ТЕМНИХ ВІКІВ"

Ця стаття продовжує цикл публікацій, присвячених універсумній еволюції античної цивілізації і її субцивілізацій. Аналізується еволюція Мікенського цивілізаційного ареалу і революційні зрушення "темних віків". Показано, що Мікенський цивілізаційний ареал, як і крито-Кікладський, належить до серединного субтипу східного типу громадської еволюції, проте, на відміну від останнього, в ньому досить виразно окреслилися прибережний і внутрішньоматерикові субареали. При переважанні їх загальних серединно-східно-західних (ССЗ) характеристик в першому порівняно висока значущість західного компонента, а тому йому притаманний серединно-західний субтип східного типу, а в другому переважає серединний компонент, що характерно для серединно-серединного субтипу східного типу еволюції.

Дорійські завоювання субмікенського періоду перервали домінування східної лінії громадської еволюції Стародавньої Греції. Палацові господарства були зруйновані, а разом з ними – відповідні суспільні форми. "Залізна революція" X–XI століть каталізувала процеси, іманентні серединному типу суспільної еволюції. У гомерівську епоху, з одного боку, про свої претензії на домінування "заявили" компоненти універсальної серединності, в тому числі технологічні патерни неполивного землеробства, скотарства, річкового і морського промислу, общинна військова демократія, КІ общинне привласнення неподільної землі, ключових знарядь діяльності і протоінститутів. З другого боку, з'являються компоненти нової, особливої серединності, наприклад, ККл(С)Пр форма екзоприсвоєння землі і знарядь діяльності, ККл(С)О форма ендоприсвоєння СЛСол і інститутів. На жаль, дефіцит історичних даних не дозволяє досить точно визначити субтип еволюції гомерівського суспільства.

Ключові слова: цивілізаційний ареал і субареал, тип і субтип універсумної еволюції, революційні зрушення, етнокультурний синтез, доцентровість, відцентровість, влада-власність, приватне екзоприсвоєння.

ANTIQUE CIVILIZATION: MYKEN EVOLUTION AND THE REVOLUTION OF "DARK AGES"

Viktor Tarasevych (viktarasevich@gmail.com) Doctor of Economics, Professor, Chair of Department of International Economics, Political Economy and Gover-

Тарасевич Віктор Миколайович (viktarasevich@gmail.com), д-р екон. наук; Національна металургійна академія України (Дніпро). ORCID iD-0000-0002-6997-0166

Цитування: Тарасевич Віктор Миколайович. Антична цивілізація: еволюція Мікен і революція "темних віків". *Економічна теорія*. 2020. № 4. С. 25–45.
<https://doi.org/10.15407/etet2020.04.025>

© В. Тарасевич, 2020

ISSN 1811-3141. *Економічна теорія*. 2020. № 4: 25–44

nance National Metallurgical Academy of Ukraine (Dnipro). ORCID iD-0000-0002-6997-0166

This article continues the series of publications devoted to the universum evolution of ancient civilization and its sub-civilizations. The author analyzes the evolution of the Mycenaean civilizational area and the revolutionary changes of the dark ages. It is shown that the Mycenaean civilizational range, like Crete-Cyclades, belongs to the Middle subtype of the Eastern type of social evolution; however, unlike the latter, the coastal and inland continental subareas are quite clearly identified. With the prevalence of their common Middle-East-West (MEW) characteristics, the first component has a comparatively high significance of the Western type, and therefore, the Middle-Western subtype of the Eastern type is inherent in it, while the Middle subtype prevails in the second component, which is typical for the Middle-Middle subtype of the Eastern type of evolution.

The Dorian conquests of the Sub-Mycenaean period interrupted the dominance of the Eastern line of social evolution in Ancient Greece. The palace farms were destroyed, and so were the corresponding social forms. The "Iron Revolution" of the X-XI centuries catalyzed the processes immanent to the Middle type of social evolution. In the Homeric era, on the one hand, the components of the universal Middle ground "declared their claims to dominance", in particular, in the form of technological patterns of non-irrigated agriculture, cattle breeding, river and sea fishing, community military democracy, collective-individual community appropriation of indivisible land, basic tools and proto-ins titles. On the other hand, components of a new, special Middle type appear, for example, collective-clan (family) private exo-appropriation of land and tools, and collective-clan (family) personal endo-appropriation of essential human powers and institutions. Unfortunately, the shortage of historical data prevents accurate definition of the evolution subtype of Homer's society.

Keywords: civilizational area and subarea, type and subtype of universal evolution, revolutionary changes, ethno-cultural synthesis, centripetalism, centrifugality, power-property, private exo-appropriation.

Раніше, при розгляді особливостей цивілізаційних процесів на материк у VI–V тис. до н. е., було констатовано, що неолітична революція розгортається тут на базі пізньої родової общини і першого етапу еволюції племінної організації унобрів. У IV – першій половині III тис. до н. е. в умовах досить низької переселенської активності і, в цьому сенсі, переважно ендегенної природної еволюції аборигенів-середземноморців їх племінні унобри досягають третього етапу еволюції і завершують перехід від неоліту до енеоліту. Судячи з артефактів Лерни (*История Европы ...*, 1988. С. 140–141), в ряді племен прибережних районів, не без східного впливу, влада племінного вождя поступово трансформувалася у владу царя.

Масова хвилеподібна експансія північних індоєвропейців на материк у другій половині III тис. до н. е. значно ускладнила цивілізаційні процеси. Зокрема, з одного боку, не могла не сповільнитися еволюція племінної організації, оскільки рівень зарплати прибульців поступався такому у аборигенів. З другого боку, взаємодія прийшлих і аборигенних племен ускладнювалася їх етнічними та культурними відмінностями. Майже тисяча років знадобилася для того, щоб в універсумному "тиглі" був в основному "виплавлений" грецький етнос, і на цьому новому етнічному субстраті більшість племен досягла вершин третього етапу еволюції і "бронзового століття".

У XVII–XVI ст. до н. е. разом з піднесенням грецьких ахеян виникають і зміцнюються ранні материкові держави, взаємодія яких, за

провідної ролі Мікен, аж до кінця XI століття до н. е. визначала історію материкової Стародавньої Греції. Правда, вже з XII століття до н. е. полікаузальне ослаблення цих держав супроводжувалося зміцненням і експансією знайомих з залізом північних племен дорійців. Їх остаточна перемога над мікенською Грецією в кінці XI століття до н. е. знаменувала початок т.зв. "темних віків". Централізація поступається позиції децентралізації. Розглянемо деякі змістовні особливості позначених етапів еволюції мікенського цивілізаційного ареалу докладніше.

Цивілізаційна естафета Мікен

Якщо спиратися на виявлені на материку артефакти IV – першої половини III тис. до н. е. послідовно-паралельних культур Протосескло, Сескло, Деміні, ранньоелладської і середземноморської (*История Европы...*, 1988. С. 79–90), то цілком допустимими є припущення про 1) значну змістовну подібність еволюції материково-прибережних і острівних племен; 2) суттєві особливості еволюції племен внутрішніх районів материка. Зі зрозумілих причин для останніх характерна еволюційна лінія 3.2.2.2.2 – неполивного землеробства і скотарства, в якій морський промисел був відсутній за визначенням. Оскільки до середини III тис. до н. е. ці племена ще не подолали другий етап своєї еволюції, остільки реміснича діяльність продовжувала концентруватися переважно в общинах¹. Отже, приватне екзоприсвоєння її знарядь і продуктів перебувало в зародковому стані² – і ті, і інші були об'єктом КІ і / або ПКлК розпорядження общини і / або її вождя і колективно-кланового володіння і використання кланами ремісників. Останнє підходить і для ендоприсвоєння їх спеціалізованих СЛСол – навичок, умінь, професійних якостей. Хоча носіями цих СЛСол були саме члени клану, а не хтось інший, вони не могли розпоряджатися своїми сутнісними силами, бо реміснича діяльність була невід'ємною складовою общинного господарства як об'єкта КІ і / або ПКлК розпорядження. Більш того, оскільки община залишалася основним універсумним утворенням, остільки іманентні їй КІ, ОК, ОКлК і ПКлК форми своєння домінували над ОКл своєнням ВГ-ою племені відповідних об'єктів. Таким чином, система своєння материкового племені розглянутого періоду і адекватна їй архітектоніка прото- і власне інститутів набагато ближче такій на Сході, ніж на островах.

Втім, поряд зі східним, не можна недооцінювати і крито-кікладський вплив, в якому східні мотиви вже скориговані особливостями острівного місцерозвитку. Мабуть, цей вплив відіграв певну цивілізуючу роль і у взаємодіях аборигенних племен з племенами прийшлих з півночі індоєвропейців. Оскільки ж зазначені взаємодії були визначальною історичною подією другої половини III – початку II тис. до н. е., а їх наслідки виявилися значущими для всієї подальшої історії Стародавньої Греції, принципово важливо акцентувати їх (взаємодій)

¹ Як відомо, ремісник по-грецьки – "деміург", "який працює для народу".

² Такому стану приватного екзоприсвоєння цілком відповідала відсутність його потужного каталізатора - морських промислів.

деякі змістовні особливості і результати, зрозуміло, з урахуванням наявних артефактів та свідчень.

Передусім привертає увагу *етнічна строкатість* епохи переселення. На порівняно невеликій території "зіткнулися" принаймні чотири етнічних масиви: 1) аборигенів-середземноморців; 2) індоєвропейських переселенців; 3) "первинних" аборигенів, які населяли материк до середземноморців і були витіснені ними на периферію; 4) переселенці з островів і Сходу. Хоча 3 і 4 масиви були відносно нечисленними, не можна недооцінювати вкорінені в *третьому* етнічну "матеріалізацію" місцевих природних стандартів і потужний пласт відповідного колективного несвідомого, а також значущість *четвертого* масиву як носія більш розвиненої культури і "демонстраційних ефектів".

Не викликає сумнівів домінуючий вплив більш пасіонарного і велелюдного *індоєвропейського* масиву, але воно не було тотально нищівним, тож народжений в першій третині II тис. до н. е. в результаті взаємодії зазначених чотирьох масивів *грецький етнос* став носієм своєрідного сплаву родових характеристик всіх "батьків". З моменту появи на світ він (етнос) був змушений в боротьбі за свою єдність протистояти природі і ландшафту. Задане ними відокремлене і, навіть, анклавне розташування багатьох з приблизно 30 племен (*Історія Європы...*, 1988. С. 156) зумовило існування ряду етнічних утворень, подібних субетносам, консорціям і конвіксіям, що не могло не сприяти *відцентровим* процесам.

Як свідчать історичні дані, молоді в етнічному відношенні індоєвропейці володіли менш розвиненим *відтворювальним господарством* в порівнянні з таким у автохтонних середземноморців. Наприклад, з розселенням племен культури дзвоноподібних келихів пов'язано поки що погано вивчене зникнення енеолітичної складової господарства, а поселенням культури кулястих амфор притаманні слабкі культурні шари, синкретизм і тимчасовий характер (*Історія Європы...*, 1988. С. 87–88). На еволюційному шляху 3.2.2.2.2 – неполивного землеробства і скотарства – племена середземноморців просунулися значно далі племен індоєвропейців, передусім у землеробстві. Так, замість стародавніх плепчатих пшениць вже вирощувалися нові види, в тому числі хлібна пшениця, активно прогресував обробіток оливок і винограду (*Історія Європы ...*, 1988. С. 86). Навпаки, в господарстві індоєвропейських племен домінувало скотарство.

Важко сумніватися в тому, що етнічний синтез супроводжувався господарським, і в кінцевому підсумку і землеробство, і скотарство грецьких племен стало більш розвиненим, ускладнена проста кооперація – більш поширеною, а відповідні технологічні патерни – більш складними і продуктивними. Очевидно, менш розвинені *технологічні патерни* певного виду (підвиду) діяльності, які "визріли" в одних природних умовах, аж ніяк не завжди чинять негативний вплив на більш розвинені патерни, характерні для іншого природного середовища. Останні можуть тільки виграти, якщо органічно асимілюють або використовують перші.

У певному сенсі це стосується і *патернів олюднення* – в ході еволюції менш розвинені патерни діалектично заперечуються більш розвиненими і в тому чи іншому вигляді стають їх частиною. Дещо по-іншому справи виглядають з *релігійними віруваннями*, які є самоцінними, а тому рівноцінними, незалежно від рівня розвитку відтворювального господарства. Як відомо, на вершині пантеону богів середземноморців утвердилося жіноче божество, яке уособлює сили землі. Мабуть, це пояснюється не тільки критським впливом, а й "живучістю" давніх протоінститутів матриархату, коли богиня Рея була безумовною володаркою Егейського світу. Навпаки, головною фігурою пантеону богів індоєвропейців був бог неба Зевс, а в деяких районах, наприклад, в Пілосі, він поступався першістю Посейдону – богові неба і моря (*История Европы ...*, 1988. С. 141–146). Про ступінь *релігійного синтезу* свідчить, по-перше, той факт, що згідно з віруваннями *давніх греків* глава пантеону богів Зевс був сином Реї, який народився в одній з печер на о. Крит (*История Европы...*, 1988. С. 146), по-друге, такий ступінь подібності культових практик і споруд Мікен і Криту, що час говорити про егейський культовий ритуал загалом (*Бартонек*, 1991. С. 151). Якщо ж врахувати "розподіл обов'язків" найбільш впливових богів пантеону, то не викликає сумнівів поступове усвідомлення найдавнішими греками єдності і взаємозв'язків всіх відомих їм сфер універсуму.

Не такими однозначними є тенденції синтезу у *своєнні*. З *одного боку*, очевидний тривалий симбіоз описаних раніше форм своєння, властивих першому етапу еволюції племені (ймовірно, саме на цьому етапі були племена індоєвропейців на початку епохи переселення) і другому його етапу (характерному для аборигенних племен). Зазначений симбіоз супроводжувався не тільки прогресом своєння племен прибульців, але і відчутним регресом. Можливо, що прибульці були безпосередньо причетні до загибелі царської Лерни. У будь-якому разі симбіоз сприяв зміцненню общини і традиційних общинних форм своєння – КІ, ОК, ОКлК, ПКлК. З *другого боку*, незважаючи на очевидне відставання від острівних процесів своєння, розвитку їх корпоративного і приватного начал, магістральний шлях своєння материкових племен залишився в рамках загального історичного тренду, і до початку II тис. до н. е. вони досягли рівня, відповідного третьому етапу еволюції племені.

Масштабні взаємодії етнічно різних племен не могли не супроводжуватися народженням і вдосконаленням *інститутів взаємодій*. З урахуванням дефіциту відповідних історичних матеріалів можна лише припускати ключову роль на ранніх етапах переселення кровної помсти, обміну жінками та інших конкретних форм інституту таліона, а також відомих табу. У міру етнічного зближення і змішання племен зростала роль взаємодій їх інститутів моралі-духовності і нових інститутів, що народжуються в результаті таких взаємодій, в тому числі, звичайного протоправа. На жаль, змістовні аспекти поетапної коеволуції етнічного субстрату і зазначених інститутів "приховані в пітьмі

століть". Проте практично беззаперечний результат: в XIX–XVI ст. до н. е. етнічно нові, *грецькі* племена з єдиною матеріальною культурою завершують третій етап еволюції, і на їх основі виникають материкові ранні держави. До початку XIV століття провідне становище в їх ряду займає найбільш могутнє Мікенське царство. Його панування аж до кінця XIII століття визнавалося і визнається істориками переконливо доведеним, так що до недавнього часу цілком виправданою вважалася гіпотеза про існування на материкі єдиної держави з центром у Мікенах (*История Европы...*, 1988. С. 157).

Проте археологічні розкопки 1920–1970-х років (*История Европы...*, 1988. С. 156), розшифровка написів складовим письмом Б на глиняних табличках, знайдених в Пілосі і Кноссі (*Бартошек*, 1991. С. 79-82), свідчення про міжусобиці між різними царствами (Охромен, Пілос, Тірінф, Фіви та ін.) остаточно спростували зазначену гіпотезу. Правда, без такої ж вичерпної відповіді залишається питання: чому взаємодія різноманітних доцентрових і відцентрових процесів не привела до утворення *єдиної материкової держави*, хоча такі існували у південних і східних сусідів, а вплив останніх на материкові унобри був чи не вирішальним? Пошук відповідей на це питання дозволить наблизитися до пояснення не тільки історичних подій мікенської епохи, а й сучасних процесів утворення і розпаду держав.

Зрозуміло, згаданий етнокультурний синтез відігравав потужну *доцентрову* роль. Об'єднавчі процеси в XVI–XV ст. повинні були інтенсифікуватися з урахуванням етнічної молодості і підвищеної пасіонарності ахеян³, яка дозволила їм розселитися по всьому материкі і за його межі, встановити контроль над аборигенними племенами, так що династичні ВГосГр-и на різних материкових землях дотримувалися спільних культурних традицій (*История Европы ...*, 1988. С. 156), а між самими цими групами підтримувалися досить інтенсивні контакти (*История Европы ...*, 1988. С. 157).

Проте, в кінцевому підсумку, потенціал етнокультурної доцентровості виявився *слабшим* за потенціал відцентровості. Не можна недооцінювати продиктовану особливостями природно-географічного місця розвитку *локальність* природних стандартів і детерміновану ними локальність технологічних патернів, патернів кооперації, а також громадянських прото- і власне інститутів. У зв'язку з цим необхідно констатувати певну *незавершеність* етнічного синтезу. Мабуть, в його орбіту не були залучені значні етнічні масиви аборигенів і прибульців з півдня і сходу. Єдині етнічні стандарти не досягли необхідного переважання над особливими субетнічними, які утвердилися в різних частинах материка і на колонізованих землях.

Взяти, наприклад, острів Крит. Очевидно, його заселенню ахеянами сприяли етнічне старіння етеокритян, їх масова загибель в ре-

³ Достовірно встановлений факт існування ахейської монархії на Кіпрі аж до IV ст. до н. е. (*История Европы ...*, 1988. С. 167) дозволяє припустити, що життєвий цикл ахейського етносу охоплював період приблизно з XVIII–XVII по V–IV ст. до н. е. Отже, експансія ахеян на материкі і за його межі відповідає етапу пасіонарного підйому.

зультаті трьох згаданих раніше природних катаклізмів, а також викликаний останніми більш суворий клімат, який був для ахеян звичним внаслідок його близькості до материкового. Проте, судячи з цілком можливого руйнування Кносського палацу приблизно в 1380 році саме етеокритянами, вони не були асимільовані і / або "переплавлені" в ахейсько-грецькому етнічному "тиглі" ні в XIV, ні в XIII столітті до н. е. Ймовірно, таким чином розгорталася подія і на колонізованих землях. Схильність переселенців до допомоги з боку метрополії аж ніяк не домінувала над схильністю до незалежності від неї.

Таким чином, цілком можливо припустити, що під безпосереднім впливом природних стандартів у грецькому *етнічному генотипі* утвердився стійкий вузол відносної, але вельми значущої *окремішності і відособленості*, здатної в певних умовах трансформуватися в автаркічність. Зрозуміло, це не могло не позначитися на громадянських протоі власне інститутах.

Доцентровий синтез релігійних макропротоінститутів і культових практик, про який згадувалося вище, *не можна вважати всеосяжним*. Справа не тільки в тому, що в деяких царствах Зевс ще довгий час не визнавався верховним божеством. *Субетнічна* винятковість довгий час живила відцентрову живучість місцевих божків, культів і відповідних мезопротоінститутів догрецького походження. Зокрема, в них аж ніяк не вітався характерний для греків дещо критичний погляд на богів, їхні близькі до людських слабкості й недоліки. Водночас для проникнення універсальних протоінститутів грецької релігії в товщу духу *інакших*, "суміжних" *етносів*, мабуть, недостатньо трьох-чотирьох століть навіть інтенсивної експансії.

Навряд чи можна назвати *досить* органічним *духовно-культурний синтез*. Так, швидкість, з якою складове письмо Б було практично забуте за часів панування дорян, свідчить про його слабку вкоріненість у сільських, особливо гірських поселеннях. Або взяти, наприклад, кераміку і прикладне мистецтво. З приходом ахеян на Крит характерний для етеокритян натуралізм став активно витіснятися схематизмом (*Бартонек*, 1991. С. 124). Критські образотворчі технологічні патерни були помітно геометризовані, спрощені і таким чином забуті. Період справжнього синтезу натуралізму і схематизму і утворення особливого ексклюзивного стилю обчислювався всього лише п'ятьма-шістьма десятиліттями – від воцаріння ахеян в Кносському палаці і до його руйнування приблизно в 1380 р. до н.е. е. (*Бартонек*, 1991. С. 121). З одного боку, схематизація володіє певним потенціалом універсальності і внаслідок цього – *доцентровості*. З другого боку, досить примітивне витіснення нею особливих образотворчих технологічних патернів аж ніяк не сприяє ослабленню духовної відцентровості.

Найбільшим досягненням ахейсько-грецького образотворчого мистецтва, епічної літератури і музики, які істотно відрізняють їх від таких самих на Сході, є звернення до проблематики активного руху і *людської індивідуальності*. Вперше у світовому мистецтві настільки зримими стали спроби відображення особистісних якостей людини, її внутрішнього

світу, ключової ролі самої людини у своїй долі, незважаючи на приречення богів, мотивів життєлюбства і життєствердження (*История Европы...*, 1988. С. 168–173)⁴. Але ці звернені в майбутнє піонерні зусилля і результати навряд чи були близькі східно орієнтованим етносам і субетносам, і східним мотивами в самій грецькій культурі, а тому несли в собі "зерна" не тільки доцентровості, а й відцентровості.

На материк, як і на островах, переважало територіально-локалізоване діяльнісно-видове різноманіття опредмечування. Проте кількість таких локусів була значно більшою, а опосередкована ускладнена проста кооперація між ними внаслідок обмежених можливостей морського сполучення - менш розвиненою. У всякому разі, в історичних джерелах приклади такої внутрішньоматерикової кооперації досить нечисленні. Набагато частіше згадуються зовнішні зв'язки, наприклад, такі, як виробництво бронзових виробів в Мікенах з імпортованої з Кіпру міді з їх подальшим експортом на острови і в прибережні райони Малої Азії і Південної Європи, що добре ілюструє доцентрову роль морського сполучення (*Бартошек*, 1991. С. 116). Безпосередня ускладнена проста кооперація, що володіє потужним доцентровим потенціалом, як правило, обмежувалася палацовими і вельможними господарствами, а жорстке управління з палаців внутрішньою торгівлею не дозволяло їй вийти за межі, які диктуються інтересами ВГосГр-пп. Таким чином, ступінь натуралізації господарства на материк помітно її перевищував на островах і в прибережних районах, що, зрозуміло, не сприяло доцентровим процесам в опредмечуванні.

Цілком адекватною розглянутим особливостям етноутворення, олюднення і опредмечування виглядає *локальна політична централізація*: проходження ахейськими племенами третього етапу еволюції і утворення ранніх держав. Слід враховувати, що характерна для зазначеного етапу спадковість посади вождя ще не є маркером зміни племені державою. Необхідний певний, нерідко досить тривалий період, упродовж якого династи інституційно легітимізуються, формують ВДержГр-у і царську адміністрацію, що значно відрізняються від органів військової демократії, спеціальні військові загони проводять адміністративно-територіальну та інші реформи, що відповідають відомим атрибутам ранньої держави.

Мабуть, не без впливу південних і східних сусідів стейтогенез був досить інтенсивним, так само як і сакралізація царів – ванактов. Так, в Мікенах 1570–1550 рр. упродовж життя всього лише трьох поколінь (*История Европы ...*, 1988. С. 154) ванакти піднеслися мало не до рівня богів. У зв'язку з цим складається враження, що формування атрибутів верховної влади *випереджало* відповідні базові процеси централізації. Зрозуміло, роль "демонстраційного ефекту" виражалася не тільки в цьому. Типова для материкових госцунобров ВДержГр-а, що включала ванакта, родоплемінну знать – басилеїв, лагавета, телес-

⁴ Не виключено, що зазначені риси грецького мистецтва стали духовною відповіддю на рецидиви політичного і економічного деспотизму східного типу, засобом підтримки певного балансу в складній інституційній універсуміці. Втім, це всього лише припущення.

тів, гекветів, а також неродовитих коретерів (Бартонек, 1991. С. 95–97), за будовою і структурою була близька критським і малоазійським аналогам, втім, як і *соціальна структура* загалом. Правда, материкові общини (демос)⁵ володіли більш широкими правами, ніж такі в східних деспотіях, але це не заважало ВДержГр-ам посилювати редистрибутивний тиск на общинників, ремісників і торговців з метою зведення величезних "східноподібних" палаців і персонального збагачення.

Очевидно, з урахуванням масштабів палацового будівництва, які практично не поступалися східним, і значно меншою, висловлюючись сучасною мовою, оподатковуваною базою, тобто чисельністю низів, залучених до системи *редистрибуції*, питома редистрибутивно-експлуаторське навантаження на них в материкових царствах аж ніяк не поступалося такому на Криті і в Малій Азії. Зрозуміло, це не сприяло міцності і стійкості соціальної тканини царств. Якщо до того ж врахувати істотні відмінності *субкультур* верхів і низів, то стають зрозумілими важливі економічні і духовні каталізатори політичної відцентрованості.

Не менш значущою для останньої є відносна слабкість *економічного* потенціалу не локальної, регіональної, а *загальноматерикової* централізації. *По-перше*, для цього були недостатні власні економічні ресурси окремих царств. *По-друге*, міжусобні війни не тільки множили, а й виснажували ці ресурси, а морський розбій не міг служити ефективним знаряддям централізації за визначенням. *По-третє*, аристократичні верхи ВДержГр-пп бачили для себе більше вигод не в підпорядкуванні одному ванакту, а в тимчасових коаліціях і союзах, в тому числі для ослаблення найбільш могутніх сусідів, а також незалежному політичному існуванню.

Саме політична незалежність була для ВДержГр-пп умовою бажаного повного владно-власницького своєння. Зрозуміло, не можна недооцінювати і детермінацію останнім першого. Основні атрибути і етапи коеволюції стейтогенезу і владно-власницького своєння на материку цілком відповідали універсалиям, які заявили про себе в перших цивілізаціях Сходу і в Крито-Кікладському цивілізаційному ареалі. Однак у контексті цього дослідження для нас не менш значуща її (коеволюції) специфіка.

Перше. Упродовж усього мікенського періоду *традиційні форми екзоприсвоєння землі в общині* не зазнали якихось революційних змін на відміну, наприклад, від Стародавнього Єгипту часів деспотії, хоча частиною своїх споконвічних земель вона була змушена пожертвувати. У зв'язку з цим цікава інтерпретація відповідних термінів з табличок Пілосського палацу. Найімовірніше, терміном "*кекемена*" (*История Европы...*, 1988. С. 157) позначалася частина (1) початкових земель общини, яка залишалася в її КІ екзоприсвоєнні. Навіть в апогеї могутності ВДержГр-а могла претендувати лише на деяку частку доходу з цієї

⁵ Первинним осередком типового материкового царства був рід, кілька родів об'єднувалися у фратрію, кілька фратрій утворювали філу – плем'я (Сергеев, 1963. С. 111). Найімовірніше, в кровноспоріднених відносинах мікенський рід подібний давній мінімальній общині, а фратрія – максимальній. Тут і далі йдеться, головним чином, про общину як фратрію.

частини (1). Як правило, остання піддавалася розділенню на дві субчастини. Субчастина (1.1) – ліси, луки, гори, ділянки річок і т.п. – залишалася в КІ розпорядженні, володінні та користуванні общини з рівним розподілом можливих доходів від здачі в оренду ремісникам, торговцям, "божим людям", а також персонам ВДержГр-и. Субчастина (1.2) – як правило, родючі ділянки (клери) – віддавалися у володіння і користування окремим сім'ям з правом успадкування. Община залишалася їх КІ розпорядником.

Зазначений порядок екзоприсвоєння землі, так само як і КО екзоприсвоєння знарядь праці, був соціально-економічною основою збереження протоінститутів общинної демократії, що було практично неможливо в східних деспотіях. Ймовірно, в такому вигляді община була переважно нейтральна до доцентрових і відцентрових процесів.

Друге. Частина (2) початкових земель общини, а також наново здобуті землі ставали об'єктом послідовно, в процесі *еволюції общини*, ОКлК і ПКлК розпорядження вождем і його кланом, а потім, якщо ця община домінувала в племені, а її вождь ставав вождем племені (басилеєм) – об'єктом ОКл і ПКл екзоприсвоєння ВГП. Ймовірно, саме в цей період уже виникають "кітімени" (*История Европы ...*, 1988. С. 157) – окремі ділянки землі, які передаються вождем-розпорядником у володіння *телестам* – главам родових кланів або представникам родовой знаті. Телести мали право здавати ці ділянки в оренду. Як бачимо, позначений тренд владно-власницького екзоприсвоєння в основному відповідає універсальним тенденціям.

Специфіка останнього стає відчутною в період становлення і зміцнення *ранньої держави*. Трансформація ПКл в ПКлКр екзоприсвоєння землі і деяких ремісничих знарядь супроводжується формуванням першими племінними вождями-династами царської адміністрації і інших атрибутів держави. Як і в Крито-Кікладському ареалі, *корпоративний* атрибут екзоприсвоєння з'явився наслідком включення в ВДержГр-у неродовитих, але впливових глав професійних груп ремісників, торговців, а також управлінців господарства вождя, з якого в недалекому майбутньому "виросте" палацове господарство. У зв'язку з цим помітну роль починає відігравати і *особистий* атрибут своєння. Внаслідок зрозумілої нерозвиненості морської справи⁶, відсутності постійної армії приватний атрибут екзоприсвоєння, є тому числі владно-власницького, не є достатньо значущим.

Таким чином, у внутріматерикових держцунобрах *ранньодержавна власність* є формою *ПКлКрО* владно-власницького своєння. У міру розвитку опосередкованої ускладненої простої кооперації, включення в її "ланцюжки" морської діяльності⁷, прогресу експортного ремесла, зростання числа міжусобиць між царствами і зміцнення позицій військової знаті, націленої на приватно-загарбницьке екзосвоєння, *ПКлКрО* своєння трансформується в *ПКрКлЛЧ-е*, яке, напевно, відповідає пізній мікен-

⁶ Нагадаємо, що тут ідеться передусім про внутріматерикових племенах.

⁷ Вже на початку XVI століття мікенські царі перестали задовольнятися доходами від родючих земель Арголіди і розгорнули активну морську діяльність (*История Европы ...*, 1988. С. 154).

ській державі. Очевидна змістовна *тотожність* такої на Криті. Практично тотожні і об'єкти своєння. Як і критські царі і монархи, ванакти були реальними верховними розпорядниками всієї землі своїх царств. Реальне ПКрКлОПр розпорядження поширювалося тільки на палацове господарство і його землі, а також на такі ключові об'єкти, як морські судна, складні ремісничі знаряддя, великі озброєння і т.п. Однак у міру просування від прибережних до внутріматерикових царств значущість корпоративного і, особливо, приватного⁸ атрибута у владно-власницькому своєнні дещо знижується, а роль екзоприсвоєння землі – зростає. Менш розвиненим на материку було і відносно незалежне від ВДержГр-п приватне екзоприсвоєння відповідних об'єктів.

Представлена логіко-історична реконструкція владно-власницького своєння в материкових царства мікенської епохи *не дозволяє однозначно судити* про його більший або менший доцентровий потенціал у порівнянні з Крито-Кікладською монархією. Взяти, наприклад, згадане відносно незалежне від ВГосГр-пп приватне екзоприсвоєння. Його відносно менша розвиненість на материку, на перший погляд, опосередковано сприяє доцентровості, бо передбачає дещо меншу кількість більш незалежних акторів. Але разом з цим відносно менш вагомими стають доцентрово орієнтовані торгові операції на нано- та мікрорівні, скарбниця недоотримує відповідні податки, що аж ніяк не примножує фінансові ресурси центру.

Третє. З урахуванням практично перманентних міжусобиць різного роду *коаліцій і союзів* між етнічно близькими материковими царствами доречно хоча б позначити їх (воєн і спілок) доцентровий і відцентровий потенціал. *З одного боку*, подібність соціально-економічного устрою царств полегшувала спроби розширення об'єктів "звичного" ПКрКлОПр своєння ВДержГр-ою – переможницею. *З другого боку*, перманентні війни і неминучі втрати послаблювали економічний потенціал доцентровості. До того ж здійснюване *разом* союзними ВДержГр-ами своєння об'єктів, захоплених в результаті спільних дій, передбачало в першу чергу *розподіл* цих об'єктів між зазначеними групами. Неважко здогадатися, що останнє неминуче супроводжувалося різними відцентровими "акціями" – сварками, розривами родинних зв'язків і міждинастичних шлюбів, змовами, військовими зіткненнями тощо.

Остаточний вердикт щодо співвідношення доцентровості і відцентровості в мікенську епоху винесла сама історія: роз'єднаний мікенський світ впав не стільки тому, що його завоювали дорійці; дорійці змогли завоювати мікенський світ саме тому, що він впав під вагою своєї роз'єднаності і порівняно (з Крито-Кікладською монархією) більш гострих універсальних суперечностей.

Універсумні зрушення "темних віків"

Постмікенський період аж до другої половини VIII ст. до н. е. зазвичай називають "*темними віками*", маючи на увазі і відомий цивілізаційний регрес, і певний дефіцит історичних даних. Втім, далеко не

⁸ У зв'язку з цим дуже симптоматична відсутність серед артефактів мікенської епохи індивідуальних печаток критського "зразка".

всі події цього періоду уособлюють регрес і приховані завісою таємниць. Зазвичай в "темні віки" включається і гомерівський період, який у літературній формі представлений в гомерівському епосі, головним чином, в поемах – "Іліаді" і "Одіссеї", що дійшли до нашого часу. Проте в них відображена історія Стародавньої Греції не тільки XI–IX ст. до н.е., але і мікенської епохи (Сергеев, 1963. С. 100), а також деякі ремінісценції часу і місця написання поем (VIII ст. до н. е., іонійське узбережжя Малої Азії). Іншими словами, в поемах представлений якийсь "мікс" епох і подій. Оскільки поеми оповідають, головним чином, про завоювання ахеянами Трої і повернення Одиссея у своє царство (кінець XIII ст. – початок XII ст. до н. е.), то і *змістовне ядро поем відповідає зовсім не "темним вікам", а пізній мікенській епосі*. Зрозуміло, це аж ніяк не применшує значущість іншого історичного матеріалу поем. Важливо, проте, не змішувати різні складові згаданого "міксу". Маючи це на увазі, розглянемо уважніше (1) субмікенський (1125–1025 рр.) (Сергеев, 1963. С. 217) і (2) гомерівський (X – перша половина VIII ст.) періоди "темних віків".

Масове дорійське переселення призвело до того, що частина ахеян була знищена, частина – поневолена, частина – змушена бігти на острови Егейського моря і на узбережжі Малої Азії. Ахеянам-кіпріотам в значній мірі вдалося зберегти досягнення мікенської епохи, а на самому материках протягом так званого субмікенського періоду домінував цивілізаційний регрес. Спочатку культура дорійців була майже не порушена мінойськими і мікенськими впливами, їхнє примітивне життя, за описом Фукидіда, наповнене безперервними пересуваннями з місця на місце, хронічною бідністю і невпевненістю в завтрашньому дні. Значна більшість мікенських поселень була покинута, а сліди їх повторного заселення зустрічаються лише епізодично, як правило, після тривалої перерви і на деякій відстані від руїн (*История Европы...*, 1988. С. 218–219). Навіть дорійські залізні знаряддя повинні були пройти довгий шлях вдосконалення, перш ніж закріпити свої переваги над бронзовими⁹. Патерни ж опредмечування і олюднення помітно спрощуються, практично зникає ускладнена проста кооперація, згортаються торговельні зв'язки, передусім зовнішні¹⁰. Навряд чи пантеон ахейських богів був близький дорійцям, які ще не покинули межі *родової общини* і, за найоптимістичнішими оцінками, навряд чи просунулися далі першого етапу еволюції племені. Ясно, що внаслідок зародкової соціальної диференціації вони не могли прийняти ні світської, ні подібної їй божественної ієрархії¹¹, а також протоінститути культів

⁹ Перші залізні знаряддя і озброєння з'являються на материках вже в пізню мікенську епоху (Сергеев, 1963. С. 108), в тому числі завдяки фінікійцям. Проте за умовами виготовлення і якісним характеристикам виробу із заліза ще поступалися таким з бронзи, а тому перевага віддавалася саме останнім.

¹⁰ Про це, зокрема, свідчить повернення до виготовлення лез ножів і наконечників стріл з каменю (обсидіану) (*История Европы...*, 1988. С. 217). Крім того, в похованнях післямікенського часу на території Афінів майже немає речей іноземного походження (Сергеев, 1963. С. 99).

¹¹ Навіть у найбільш великих материкових святилищах відсутні будь-які сліди культової діяльності (*История Европы ...*, 1988. С. 218).

і поховань¹². Значно примітивізувалася інституційна діяльність: характерні для крито-мікенської епохи активна трансформація протоінститутів і формування власне інститутів виявилися незатребуваними. В системі своєння, у тому числі владно-власницького, відбувається повернення до абсолютного домінування традиційно общинних видів – КІ, ОК, ОКЛК¹³.

Проте очевидний регрес субмікенського періоду аж ніяк не означає безповоротної втрати всіх крито-мікенських досягнень. Мабуть, багато хто з них занурилися в латентний стан і за допомогою уно-інституційних механізмів поволі впливали на прогресивні "паростки" "темних віків". Втім, не можна недооцінювати і самостійну життєздатність цих "паростків" в *гомерівський період*. Передусім в результаті складних *етнічних* взаємодій дорійців і ахеян, що мають спільне походження, а також інших етнічних груп (середземноморці, етеокритяни і ін.) до кінця "темних віків" виділилися основні гілки (субетнос) грецького етносу: 1) на північному сході – *еолійці*, які зайняли домінуюче становище в Аркадії, Беотії, Фессалії; 2) на сході – *іонійці*, що розселилися в Аттиці; 3) на півдні – *дорійці*, що зайняли території Коринфа, Егіни, Мегар, Сікіона, Аргоса, Спарти, островів Криту й Родосу (Сергеев, 1963. С. 125); 4) одна частина нащадків *ахеян* залишилася в Аркадії і Лаконії, а інша – колонізувала Кіпр і деякі інші острови, а також окремі ділянки узбережжя Малої Азії.

Як бачимо, з XVII по IX ст. до н. е. відбулося суттєве переформування ахейсько-грецького етносу, зміна його складу і структури. Авторі солідного академічного видання (*История Европы...*, 1988. С. 223) вважають, що повсюдне поширення в IX ст. геометричного ва-зопису на території як європейської, так і азіатської Греції означало формування якогось спільного стереотипу художнього мислення, яке поєднувало усіх греків, що свідчило *про початок становлення* єдиної грецької *народності*. З цим можна погодитися з урахуванням деяких важливих зауважень. *По-перше*, на відміну від поняття "етнос" в понятті "народність" акцентується не природно-географічний і кровноспоріднений, а *соціальний* і *економічний* атрибути універсумних утворень. У народності вербально-теоретичне начало людського духу в порівнянні з невербально-генетичним і чуттєво-емоційним набагато більш значуще, ніж в етносі. Оскільки ж унобр цілісний, то в процесі становлення народності етноси аж ніяк не сходять з історичної сцени. Не виключено, що не тільки етноси можуть служити "будівельним матеріалом" і елементами народності, а й навпаки. Народність не може виростати поза етносом і окремо від нього, *але тільки на етапі активної експансії* не владно-власницьких, а *приватновласницьких відносин*. Тому поняття "народність" більш адекватное античній добі, ніж добі перших цивілізацій Сходу.

¹² Найбільш поширений в мікенський час спосіб поховання в камерних гробницях витісняється індивідуальними похованнями в ящикових могилах або в простих ямах. До кінця періоду з'являється новий звичай – кремація і відповідні їй поховання в урнах (*История Европы...*, 1988. С. 218).

¹³ Історичний матеріал, що підтверджує наведені положення, див. докладніше: (*История Европы...*, 1988. С. 217–223).

По-друге, з позицій теорії етногенезу Л. Гумільова, в "темні віки" відбувалося саме *переформатування* ахейско-грецького етносу, але його друге *народження* як *еллінського* безпосередньо пов'язане з пасіонарним поштовхом VIII століття до н. е. (Гумилев, 2004. С. 132–133). Мабуть, в нових історичних умовах підвищена природна енергія за допомогою уно-інституційного механізму каталізувала суспільні процеси, в тому числі становлення грецької народності в *наступні* два-три століття.

Але не будемо забігати наперед і повернемося до гомерівського часу. Він знаменитий багатьма подіями, але відбивалися вони вже не стільки в бронзових, скільки в залізних "дзеркалах". Змістом "залізної" революції X–IX ст. до н. е. стало не просто перетворення Греції з чистого імпортера в самостійного виробника з заліза успадкованих від мікенської епохи знарядь (плуг, серп, ніж та ін.) і зброї в один із східно-середземноморських центрів металургії заліза. Відбулося *принципове* для цивілізаційної долі Греції зрушення в базових *патернах* опрідмечування і олюднення, фізико-хімічних, технічних і технологічних знаннях. Виготовлення більш міцних і продуктивних залізних знарядь здійснювалося без повернення до монопольної палацової ускладненої простої кооперації, жорсткого відділення ремесла від землеробства зусиллями "бродячих" ремісників (Сергеев, 1963. С. 109) – "вчорашніх" або, навіть, "сьогоднішніх" хліборобів. На зміну переважно ієрархічним зв'язкам індустрії бронзи приходить гетерархія і синархія індустрії заліза.

Це характерно і для образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, культових практик, літератури, архітектури та будівельної справи. Патерни протогометричного і геометричного вазопису різко відрізняються від таких мікенських, патріархальний пантеон богів, що складається, - від мікенського пантеону, гомерівський епос – від мікенської героїчної поезії (*История Европы...*, 1988. С. 219–221). Зрозуміло, *цілковитого* розриву з культурою мікенської епохи не відбувається. Її ремінісценції відчутні в мотивах спіралі, дрібної пластики, іменах богів, елементах релігійної обрядовості, образах і сюжетах міфології, будівлях у формі мегарона і конгломератного принципу житлових кварталів у народжуваних поселеннях (*История Европы ...*, 1988. С. 219–221). Але *палацова* основа і організація культури пішли у забуття, а нові основа і організація стануть відчутними через десятиліття.

Значна поширеність заліза, відносна легкість його обробки укупі зі згаданою мобільністю дорійських переселенців і деякими природно-кліматичними і ландшафтними особливостями місцезрозвитку послужили потужним *інгібітором* укрупнення і консолідації унобрів. Головним "полем" розгортання *процесів* опрідметнення-олюднення, соціальних, політичних, інституційних та присвоєння стає плем'я і племінний союз, а самоврядна *максимальна община* (фратрія)¹⁴, що складається з патріархальних сімей, веде натуральне господарство і спорадично обмі-

¹⁴ "... історична специфіка ранньогрецького гомерівського суспільства саме в тому й полягала, що ... процес класо- і державотворення ... протікав тут у рамках відокремленої самоврядної общини, спочатку сільської, а в подальшому (починаючи приблизно з VIII–VII ст.) протоміської" (*История Европы...*, 1988. С. 228).

нюється з собі подібними, головним чином, військовою здобиччю (Сергеев, 1963. С. 109).

Сценарій статусної і майнової *стратифікації* в гомерівському періоді в основному відповідає універсальним канонами, і до кінця періоду в общині чітко виділяються верхи і низи. Перші представлені переважно родовою знаттю, організованою у *владну групу общини* (ВГрОб). Саме родова знать монополізує всі владні посади, в тому числі басилеїв, старійшин, жерців. Мабуть, басилеї ще вибиралися, але, головним чином, з числа знатних общинників. Отже, *кланова* складова ВГрОб абсолютно домінує, а корпоративна перебуває в зародковому стані. У низах неважко виділити два шари: *верхній* утворюють рівноправні по крові з родовою знаттю рядові вільні громадяни, в тому числі фети, що розорилися, вимушені працювати в домашніх господарствах (ойкосах) знаті, а також бродяги; *нижній* – чужі по крові раби, поденники, найманці, бродяги. Рабство мало патріархальний характер, а наймана робота вважалася принизливою (Сергеев, 1963. С. 119).

Зрозуміло, протоінститути звичаєвого права різко розрізнялися для своїх і чужих. Наростали відмінності цих протоінститутів родової знаті і її спільників з низів, про що, зокрема, свідчить зниження до кінця розглянутого періоду ролі народних зборів. Хоча ВГрОб і звертається до них як до третейського судді, все частіше пересічні громадяни позбавляються права голосу, а від зборів потрібно лише утвердження рішень, попередньо ухвалених ВГрОб (*История Европы...*, 1988. С. 225–226). Водночас ойкоси родової знаті відрізняються від них же рядових общинників переважно тільки розмірами, а сама вона все ще зберігає тісні зв'язки з низами і не протистоїть їм як особливий становій або, тим більше, класовій публічній владі¹⁵. Таким чином, у кінці "темних віків" у Стародавній Греції домінує общинна "військова демократія", за Енгельсом¹⁶.

"Залізна" революція і супутні їй зрушення поширюються і на *систему своєння*. Якщо на початку "темних віків" вся територія і земля общини були у родовій власності, тобто в КІ екзоприсвоєння громади, то до їх кінця становище стає багато в чому іншим. Зрозуміло, община залишається розпорядником всієї землі. Але в загальному земельному масиві виділяється дві частини: (1) *общинна неподільна* (луг, річка, ліс тощо), яка залишається об'єктом КІ екзоприсвоєння, але його окремі елементи (наприклад, володіння, частина продукту) ВГрОб залучає в "орбіту" особисто-колективні (ЛК), а потім – *особисто-кланово-колективного* (ОКлК) екзоприсвоєння, формуючи таким чином передумови майбутньої державної власності; (2) *общинна подільна* (головним чином родючі землі), яка розподілялася і періодично перерозподілялася між сім'ями (кланами) спочатку за жеребом у вигляді окремих ділянок (клерів) і ставала таким чином об'єктом *колективно-кланового* (сі-

¹⁵ Там само. С. 227.

¹⁶ "Военачальник, рада, народні збори утворюють органи родового суспільства, що розвивається у військову демократію. Військово тому, що війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя ... " (Маркс К., Енгельс Ф., 1961. С. 164).

мейного) (ККл(С)) екзоприсвоєння сім'ї. *Колективний* атрибут екзоприсвоєння означав, що лєвова частка розпорядчих повноважень залишалася за общиною, і саме вона була гарантом екзосвоєння землі общинниками і виключення з акторів її (землі) екзоприсвоєння необщинників. У категоріях сучасної теорії прав власності община була гарантом імунітету від експропріації землі у членів общини ким би то не було. *Клановий* (сімейний, родовий) атрибут відображав реалії сімейного володіння і користування клером, а також виробленим на ньому продуктом.

Подальше закріплення клерів за окремими родинами з правом передачі у спадок безпосередньо пов'язане з економічними інтересами родової знаті, яка зміцнює свої владні позиції, перш за все вождя (басилєя). *По-перше*, оскільки передача у спадщину є піделементом приватного розпорядження, остільки ККл(С) екзоприсвоєння землі трансформується в *колективно-кланово-сімейно-приватне* (ККл(С)Пр). Це характерно для всіх *подільних* земель общини. Але, на відміну від клерів рядових общинників, розміри земельних ділянок басилєя і родової знаті приростали за рахунок захопленої землі значно інтенсивніше і відповідно розширювалися масштаби її ККл(С)Пр екзоприсвоєння. З урахуванням залучення до обробки зазначених земельних ділянок рабів і фетів, ККл(С)Пр екзоприсвоєння набувало приватноексплуататорський характер (Пре). Таким чином об'єктом ККл(С)Пре екзоприсвоєння родової знаті ставала не тільки земля, а й створований на ній рабами і фетами додатковий продукт, а нерідко – і частина їх необхідного продукту.

По-друге, розширення за рахунок завоювань общинної *неподільної* землі зміцнює позиції ВГрОб і її ОКлК екзоприсвоєння, в тому числі і тієї частини надлишкового продукту низів, який використовується на общинні потреби. Частина цієї частини завжди екзоприсвоювалась членами ВГрОб ККл(С)Пре і таким чином трансформувалася в додатковий продукт. Отже, ВГрОб була складним актором, принаймні двох форм екзоприсвоєння – ОКлК владно-власницького і ККл(С)Пре. Як бачимо, на відміну від східного, пізньогомерівське владно-власницьке екзоприсвоєння не претендує на клери рядових общинників.

Закріплення клерів за сім'ями *рядових* общинників з правом успадкування мало інші наслідки. Общинники переважно самостійно обробляли свої клери і були позбавлені можливості екзоприсвоювати надлишковий продукт співобщинників. З урахуванням можливості передачі клера у спадок, в тому числі його дроблення, цілком логічно видається трансформація ККл(С) в *колективно-кланове приватнотрудове* (ККл(С)Прт) екзоприсвоєння клера і виробленого на ньому продукту. За умови використання рабської праці працюючі общинники ставали акторами і ККл(С)Прт, и ККл(С)Пре екзоприсвоєння. Судячи зі згадкою у поемах Гомера про "багатонадільних" і "безнадільних мужів" (*История Европы...*, 1988. С. 228), до кінця гомерівського періоду майнова диференціація прискорюється, і більшість збанкрутілих (в результаті воєн, неврожаїв, невмілості, лінощів та інших причин) общин-

ників були змушені поденниками-фетами працювати в ойкосах родовой знаті. Мабуть, в цьому разі клер збанкрутілого общинника формально залишався в його ККл(С)Прт розпорядженні та користуванні, але надходив в ККлПре володіння "аристократа". Якщо ж протягом усього свого життя фет не міг виплатити борг "аристократу", то, ймовірно, нащадки останнього успадковували вказаний клер, і таким чином він поповнював об'єкти ККл(С)Пре екзоприсвоєння. Незважаючи на більш м'яке за формою патріархальне рабство в порівнянні з класичним (нерідко рабовласники ділили з рабами дах і трапезу), *раби* були об'єктом ОКлК або, набагато рідше, ККл(С)Пре екзоприсвоєння. У разі угод самозастави об'єктами ККл(С)Пре екзоприсвоєння ставали самі фети.

В кінці "темних віків" відмінності між верхами і низами наростали в екзоприсвоєнні не тільки землі і продукту, але і знарядь діяльності, а також в ендоприсвоєнні СЛС і інститутів. Більшість *рядових общинників* були акторами ККл(С)Прт екзоприсвоєння *знарядь*, оскільки обмінювали їх у бродячих ремісників на частину власного сільськогосподарського продукту і таким чином самостійно розпоряджалися, володіли і користувалися ними для виконання необхідних робіт. Більшість згаданих *ремісників* екзоприсвоювали знаряддя виготовлення знарядь в клановій (якщо вони були кровними родичами) або груповій приватнотрудовій формі (КлПрт або ГрПрт). Якщо ж ремісники були членами общини, то їх знаряддя, як і клери, виступали об'єктом ККл(С)Прт екзоприсвоєння. Знаряддя, що були в ОКлК розпорядженні і володінні знаті, надавалися в користування фетам і ремісникам, а також з'єднувалися з рабами, як зі "знаряддями, що говорять".

Як відомо, опредмечування і його екзоприсвоєння коеволюціонують з відповідними олюдненням і ендоприсвоєнням. Передусім ідеться про ендоприсвоєння СЛСол. На *початку* "темних віків" домінує КІ ендоприсвоєння ΔСЛС, потрібних для виконання загальнообщинних сільськогосподарських робіт (ΔСЛСолсг), відправлення релігійних культів (ΔСЛСолрк), а також ККл(С)О ендоприсвоєння ΔСЛСолр, необхідних для ремісничої діяльності. До *кінця* "темних віків" у зв'язку зі змінами екзоприсвоєння, *по-перше*, підвищується роль ЛКЛ ендоприсвоєння басилеєм (вождем) ΔСЛСолб – здібностей, навичок, умінь з виконання посадових функцій, в тому числі сакральних; *по-друге*, розвивається виникле раніше ККл(С)О ендоприсвоєння рядовими общинниками СЛСол, необхідних для ведення господарства у своїх ойкосах і оброблення клерів, а також для їх екзоприсвоєння (ΔСЛСсгк); *по-третє*, удосконалюється ККл(С)О ендосвоєння ремісниками своїх продуктивних СЛС (ΔСЛСолр). Важко досить визначено судити про інші форми ендоприсвоєння СЛСол, бо диференціація останніх ще не досягла відповідного рівня.

Це стосується й *інститутів*. Очевидно, на *початку* "темних віків" патерни сільськогосподарської діяльності, так само як і протоінститути релігії, знаходилися переважно в КІ ендоприсвоєнні общини. Паралельно виділенню і закріпленню клерів виникають і затверджуються общинні макропротоінститути екзоприсвоєння неподільних земель, а також мікропротоінститути екзоприсвоєння клерів. Мабуть, перші стають

об'єктами КІ, а останні – ККл(С)О ендоприсвоєння. Поступово формуються і особливі мікропротоінститути верхів. До кінця "темних віків" найбільш "просунутими" стають протоінститути сакралізації, проторедистрибуції (у вигляді подарунків, підношень і т.п.), а також присвоєння родових клерів і завойованих земель. Поряд із зазначеними протоінститутами в ОКл ендосвоєння басилеїв і знаті залучаються і власне інститути відчуження клерів у співобщинників, що формуються знаттю.

Таким чином, поряд зі згаданими універсумними зрушеннями, "темні віки" "вагітні" *новою соціально-економічною системою*, відмінною і від східної, і від крито-мікенської. Судячи з її "зародка", їй має бути притаманне не абсолютне домінування владно-власницького своєння, а його поєднання з в значній мірі незалежним приватним. В "орбіту" влади-власності ВГрОб не залучені ні знаряддя діяльності, ні клери общинників, ні відповідні їх своєнню СЛСол і протоінститути. Отже, система своєння громади аж ніяк не обмежується абсолютним домінуванням владно-власницької складової, що характерно для східних деспотій, а включає взаємодіючі владно-власницьку, приватну і традиційні общинні складові.

Отже, у багатьох відношеннях *Мікенський материковий цивілізаційний ареал* став гідним спадкоємцем Крито-Кікладського *острівного*. Природні стандарти *прибережних* районів материка відрізнялися від таких острівних хіба що порівняно менш м'яким температурним режимом і більшою сейсмостійкістю. Оскільки внутрішньоматерикові райони, перш за все низовини і лісостепу, значно ширші за подібні внутріострівні і значно більше віддалені від моря, остільки в природних стандартах перших просхідні компоненти порівняно більш значущі, ніж у *природних стандартах* останніх. З урахуванням цієї обставини, а також порівняно більшої відкритості прибережних районів зовнішнім впливам, в тому числі економічним, "прибережні" *технологічні* патерни відрізнялися від "внутріматерикових" порівняно більшою інновативністю і динамічністю, тобто прозахідністю. Це стосується і прибережної проринкової опосередкованої кооперації. Проте внаслідок етнічного синтезу¹⁷, що породив грецький етнос, який супроводжувався відповідним господарським, в обох районах серединні компоненти технологічних патернів і кооперації знайшли додаткову синтетичність і зберегли домінування, але вже у вигляді серединно-синтетичних.

До піку мікенської епохи серединну синтетичність здобула і *система форм присвоєння*, проте в прибережних районах її особиста і приватна складові отримали порівняно більш інтенсивний розвиток, ніж у внутріматерикових. У той час як в материкових царствах ранньодержавна власність все ще зберігала просхідну ПКлКрО форму, прибережні царства "освоювали" більш прозахідну ПКрКлОПр форму.

Мабуть, характерний для мікенського ареалу *локальний* стейтогенез некоректно визначати як просхідний або прозахідний. Загалом він

¹⁷ Не можна виключати синтез притаманних і середземноморцям, і індоєвропейцям серединних стереотипів (патернів) етнічної поведінки, що посилює серединність таких у молодого грецького етносу.

відповідає універсальним тенденціям і місцевим особливостям їх прояву. Але *державна владно-власницька організація* мікенських царств, і внутріматерикових, і прибережних, була переважно східною. Про це свідчать і рівень розвитку палацових господарств, і ступінь сакралізації царів-ванактів, і редистрибутивно-експлуататорське навантаження на низи. Мабуть, останнє було приблизно однаковим у внутріматерикових і прибережних царствах, хоча ступінь товарності господарства перших поступався такому останніх. Панівній державній організації відповідав переважно східний характер соціальної структури і соціальної мобільності мікенського ареалу. Правда, з урахуванням більшої розвиненості корпоративного компонента владно-власницького і професійно-корпоративного присвоєння в прибережних царствах, іманентна внутрішньо- і міжкластерна мобільність відрізнялася тут порівняно більшим динамізмом.

Таким чином, Мікенський цивілізаційний ареал, так само як і Крито-Кікладський, належить до серединного субтипу східного типу еволюції суспільства, проте, на відміну від останнього, в ньому досить виразно окреслилися два субареали – прибережний і внутріматериковий. При переважанні їх спільних серединно-східно-західних (ССхЗ) характеристик в першому порівняно зросла значущість західного компонента, передусім у системі форм привласнення, у владі-власності, в редистрибуції і торгівлі, соціальній мобільності. У цьому сенсі допустимо припущення про те, що прибережному субареалу Мікенського цивілізаційного ареалу іманентний *серединно-західний субтип східного типу*. Втім, це всього лише припущення.

Судячи з відомих історичних фактів, дорійські завоювання субмікенського періоду перервали домінування східної лінії еволюції суспільства Стародавньої Греції. Палацові господарства були зруйновані, а разом з ними – відповідні форми владно-власницького присвоєння та східної державної організації. Подібна доля спіткала і палацову культуру, одна частина якої була навіки втрачена, а друга – перейшла в латентний стан. "Залізна революція" X–XI століть цілком відповідала панівним серединним природним стандартам і відповідно до їх імперативів каталізувала процеси, іманентні серединному типу суспільної еволюції. У гомерівську епоху, з одного боку, про свої претензії на домінування "заявили" компоненти універсальної серединності, в тому числі технологічні патерни неполивного землеробства, скотарства, річкового і морського промислу, общинна військова демократія¹⁸, КІ общинне присвоєння неподільної землі, ключових знарядь діяльності і протоінститутів. З другого боку, з'являються компоненти нової, *особливої серединності*, наприклад, ККл(С)Пр форма екзоприсвоєння землі і знарядь діяльності, ККл(С)О форма ендоприсвоєння СЛСол та інститутів. Звісно, через відомий брак історичних матеріалів будь-які

¹⁸ Очевидно, демократія має власне серединні, а не власне західні витоки, бо в ній самій і за допомогою неї гармонізуються колективні (суспільні) та індивідуальні начала життєдіяльності, а також загальноцивілізаційні тренди суспільствізації та індивідуалізації. І ті, й інші виростають з синкретичної серединності.

остаточні висновки про характер суспільної еволюції і цивілізаційні атрибути гомерівської епохи були б передчасні.

Література

1. Бартошек А. (1991). Златообильные Микены. Москва: Наука. 352 с.
2. Гумилев Л.Н. (2004). Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению. Москва: ООО "Издательство АСТ". 413 с.
3. История Европы (1988). Т. 1. Древняя Европа. Москва: Наука. 704 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 21. 746 с.
5. Сергеев В.С. (1963). История Древней Греции. Москва: Изд-во восточной литературы. 531 с.
6. Тарасевич В.Н. (2017). Фундаментальная экономическая наука: универсальность содержания и развития: монография. Днепр: ЧМП "Экономика". 1022 с.
7. Тарасевич В.Н. (2013). Экономико-теоретическое знание: универсальные императивы, гипотезы, опыты: монография. Москва: ТЕИС. 600 с.

Надходження до редакції 22.09.2020.

References

1. Bartonek, A. (1991) Gold rich Mycenae. Moscow: Science [in Russian].
2. Gumilev, L.N. (2004). The End and the Beginning: Popular Lectures on Ethnography. Moscow: AST Publishing House LLC [in Russian].
3. Ancient Europe (1988). In *History of Europe*, vol.1. Moscow: Science [in Russian].
4. Marx, K., Engels, F. Op. 2nd ed. T. 21.
5. Sergeev, V.S. (1963). History of ancient Greece. Moscow: Publishing House of Oriental Literature [in Russian].
6. Tarasevich, V.N. (2017). Fundamental economic science: the universum of content and development. Dnipro: PME Economics [in Russian].
7. Tarasevich, V.N. (2013). Economic theoretical knowledge: universumic imperatives, hypotheses, experiments. Moscow: TEIS [in Russian].

Received on September 22, 2020.